

POLEMIKE
POLEMICHE
POLEMICS

Predrag Novaković

O FAŠIZMU IN ARHEOLOGIJU NA PRIMORSKEM
IN V ISTRI*

Remo Bitelli: *CLAUSTRA ALPIUM IULIARUM: il confine di Rapallo e fascismo, archeologia come un esempio della continuità / Claustra Alpium Iuliarum: rapalska meja in fašizem, arheologija kot primer kontinuitete*. Zgodovinsko društvo za južno Primorsko - ZRS Koper - Pokrajinski muzej Koper - Oddelek za arheologijo, Filozofska fakulteta Ljubljana. Knjižnica Annales Majora 3. Koper, 1999, 157 strani.

Najnovejša monografija v Knjižnici Annales Majora je študija Rema Bitellija, arheologa iz Bologne, ki obravnava zgodovino arheoloških in spomeniško-varstvenih dejavnosti na Primorskem in v Istri v obdobju med obema vojnama. Osnova zanjo je bila magistrska naloga, ki jo je R. Bitelli zagovarjal decembra 1998 na Oddelku za arheologijo Filozofske fakultete v Ljubljani.

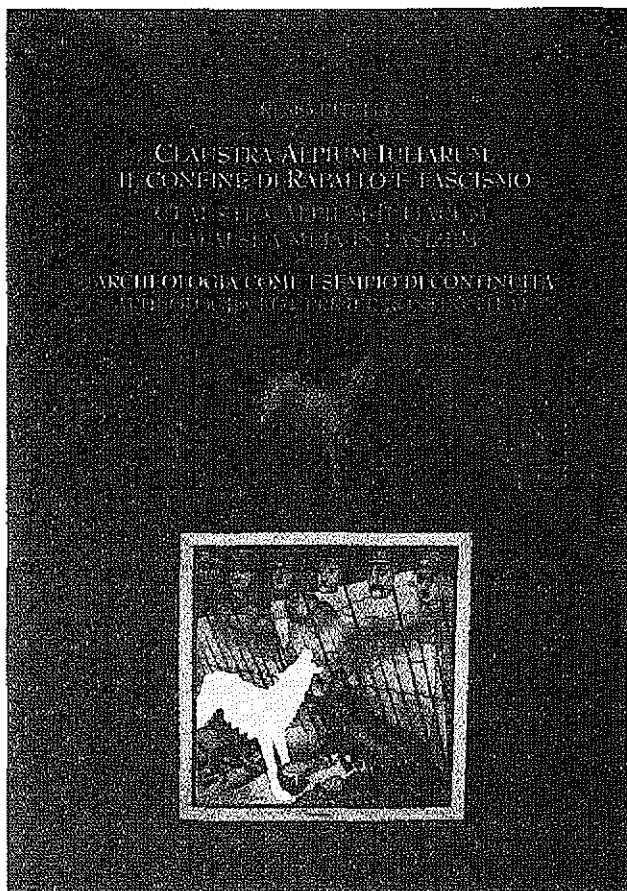
Študijo tvorijo štiri glavne teme, organizirane po posameznih poglavjih. V prvih treh (*Rimske zapore v Julijskih Alpah in Rapalska pogodba, Organizacija varstva arheološke dediščine v času Kraljevine Italije, Arheološke najdbe in raziskave med obema vojnama*) avtor predstavlja zgodovino arheoloških in spomeniško-varstvenih dejavnosti in primere njihove instrumentalizacije za italijanske politične, nacionalne in ideološke namene, v četrtem poglavju (*Italijansko-jugoslovanski odnosi med vojnama; II. svetovna vojna in "Ljubljanska pokrajina"*) pa podaja osnovni politično-zgodovinski okvir. Monografija je opremljena z obsežnim seznamom uporabljene literature in arhivskih virov (311 bibliografskih enot) in italijansko - slovensko/hrvaškim seznamom geografskih imen, ki se pojavljajo v tekstu. Opremljena je z 11 zemljevidi, 17 črno-belimi fotografijami in eno risbo kamnite spominske plošče. Predgovor ji je napisal prof. dr. Mitja Guštin, na koncu študije pa je objavljen tudi komentar Mateja Župančiča. Monografija je objavljena dvojjezično v dveh vzporednih kolonah na 140 straneh. Prevod iz italijanskega jezika je opravil Tomaž Fabec.

Poglavje o rimskih zaporah Bitelli začne s krajšim uvodom v zgodovino italijansko-avstrijskih odnosov v zvezi z Julijsko krajino. Avtor z nekaj primeri jasno pokaže, da se je italijanska stran v svojih ozemeljskih zahtevah sklicevala predvsem na historično pravo, temelj zato pa naj bi bila dolga tradicija antične oziroma beneške kulture na tem prostoru. Že z samim izrazom *Venezia Giulia*, ki ga je leta 1863 uvedel gorški jezikoslovec G. Ascoli, so Italijani želeli poudariti rimske korenine in asociacije in nasprotovati avstrijskemu imenu *Küstenland*. Bitelli nato predstavi glavne dogodke na mirovni konferenci v Parizu v letih 1918/19 in zaplete pri določanju meje med Kraljevino SHS in Kraljevino Italijo. Zgodovinski uvod v prvem poglavju zaključuje opis poteka rapalske meje med državama. Bitelli je z navedbami iz takratnih diplomatskih virov ter strokovne in poljudne literature zelo plastično predstavil način, kako je italijanska država skušala izrabiiti rimske zapore kot enega od glavnih argumentov, s katerim je utemeljevala svojo pravico do meje globoko na ozemlju, kjer je bilo slovensko in hrvaško prebivalstvo v izraziti večini. Sklicevanje na historično pravico Kraljevine Italije, da svoje meje potegne po nekdanjih rimskih upravnih mejah Italije oziroma sklicevanje na strateški pomen zapor, ki so bile zgrajene na naravni meji, katera ločuje Apeninski polotok od Balkanskega, je bil običajen vzorec utemeljevanja italijanskih zahtev. Dodaten in prav tako pogost argument je bilo poudarjanje superiornosti italijanske kulture.

Bitelli pokaže, kako je ideja, da rimske zapore označujejo historično mejo Italije, nastala že v kontekstu iredentizma in kako so jo proti koncu 19. stoletja sprejeli številni italijanski izobraženci na avstrijskem Primorskem. Iredentisti oziroma nacionalisti so zelo pogosto trdili, da je bilo preučevanje rimskih zapor v času avstrijske uprave namenoma zanemarjano iz političnih razlogov. Kako nična je bila ta trditev, je Bitelli pokazal s predstavitvijo raziskav rimskih zapor v avstrijskem obdobju, ko so jih raziskovali številni neitalijanski strokovnjaki iz Primorske in Kranjske (npr. P. Kandler, A. Müllner, P. Hitzinger, W. Schmid). Pripomnili bi, da je Bitelli pozabil omeniti A. Premersteina in S. Rutarja oziroma njuno delo *Römische Strassen und Befestigungen in Krain* (Dunaj 1899). Avtor tudi jasno pove, da so bile raziskave "avstrijskih" preučevalcev veliko manj politično obarvane v primerjavi s pristopom velikega dela takratnih italijanskih strokovnjakov.

Trst je bil glavni center, kjer so delovali italijanski strokovnjaki, ki so preučevali rimske zapore. Med prvimi je bil P. Kandler, deželni konservator, ki je rimske zapore postavil v 2. st. pr. n. št. v čas rimskega

* Recenzent je bil na željo uredništva pripravljen delo prebrati in oceniti, preden je bilo tiskano in se mu za trud zahvalujemo (op. ur.).

osvajanja Istre. Njegova datacija je naletela na precejšnjo kritiko, poleg tega pa so mu očitali še precejšnjo nezanesljivost v njihovem dokumentiranju, saj je med rimske zapore uvrščal še nekatera najdišča iz prvih dveh stoletij pr.n.št. Zanimivo bi bilo videti, kakšen odmev so imele Kandlerjeve raziskave zapor v lokalni italijanski javnosti, kajti P. Kandlerju so nekateri glavni iredentistični zgodovinarji (npr. A. Tamaro) očitali preveliko proavstrijsko usmerjenost oziroma lojalnost. Teza, da rimske zapore lahko predstavljajo historični argument za teritorialne zahteve Italije, je nastala v obdobju iredentistične arheologije, kot jo je označil Bitelli. Med arheologi oziroma antičnimi zgodovinarji sta bila njena najbolj znan zagovornika A. Puschi in P. Sticotti, ravnatelj Mestnega muzeja starin v Trstu v zadnjih desetletjih avstrijske uprave in po prvi svetovni vojni. Puschi je v zadnjih letih 19. st. na pobudo Istrskega društva za arheologijo in domoznanstvo (*Società Istriana di Archeologia e Storia Patria*) in s finančno podporo tržaške občine izvedel prve bolj sistematične raziskave rimskih zapor in jih kartiral.

V času pariške mirovne konference je politična izraba rimskih zapor dosegla vrhunec. Bitelli navaja uradno sporočilo italijanskega ministra V. E. Orlanda ameriškemu predsedniku Wilsonu, v katerem je Orlando opravičeval priključitev Julijske krajine k Italiji in dolo-

čitev njene vzhodne meje tudi z zaporami. Leta 1920 je italijanska vojska pod poveljstvom polkovnika I. Gariboldija, kateremu je bil kot strokovni svetovalec dodeljen P. Sticotti, opravila geodetske izmere zapor in jih kartirala. Zaradi zahtevnega terena so k delu povabili še italijansko Planinsko društvo iz Trsta (*Società Alpina delle Giulie*) in Tržaško sekcijo Italijanskega alpinističnega kluba (*Club alpino Italiano - Sezione Trieste*), in po Gariboldijevih besedah je bil odziv prostovoljcev izjemen. Seveda Gariboldijev namen niso bile arheološke raziskave, temveč izdelava natančne dokumentacije za potrebe italijanske delegacije v Parizu. Ves čas merjenja je bila zelo intenzivna tudi italijanska propaganda, ki je želela prepričati lokalno prebivalstvo o pravičnosti historične meje in prednostih, ki jih prinaša superiorna kultura, katere legitimni dedič naj bi bila kraljevina Italija.

Toda kljub vsemu rapalska meja ni potekala po črti rimskih zapor. Po Bitellijevem mnenju je bil eden od vzrokov za to, da na podlagi zapor ni bilo mogoče začitati ene same neprekinjene črte, da so bile zapore slabo poznane na gozdnatih območjih in da je zunanja črta zapor potekala precej vzhodno od morfološke meje, ki jo predstavljajo alpski in kraški gorski grebeni.

Po Rapalski pogodbi je interes italijanske vlade za rimske zapore močno upadel, edinkrat, ko je fašistična vlada ponovno pokazala določen interes za njih, je bilo v času proslave dvatisočletnice Avgustovega rojstva (1937/38), pa še takrat ni prišlo do nobenih konkretnih raziskav. S takšnim upadom zanimanja za zapore so bili zelo nezadovoljni lokalni italijanski strokovnjaki, ki so, izhajajoč še iz iredentistične tradicije, v rimskih zaporah videli enega največjih in najbolj zanimivih nacionalnih raziskovalnih projektov (glej Bitellijev citat Degrasija na str. 44).

Sodeč po naslovu, naj bi bil predmet drugega poglavja organizacija varovanja arheološke dediščine, vendar je Bitelli vnesel vanj tudi druge vsebine, tako da bi to poglavje lahko označili za zgodovinski pregled javnih in privatnih arheoloških institucij od srede 19. stoletja do konca italijanske državne uprave. Teme, ki jih je vključil v to poglavje, so: organizacijska shema varovanja arheološke dediščine za časa avstrijske uprave in dejavnost Centralne komisije; predstavitev in dejavnost muzejev po posameznih mestih (Gorica, Trst, Oglej, Koper, Pula, Poreč, Reka), obenem s predstavitev glavnih privatnih institucij, ki so se ukvarjale z arheološkim preučevanjem (*Minerva, Società Istriana di Archeologia e Storia Patria*) ter glavnih raziskovalcev prve polovice 20. stoletja in njihovega dela.

Bitelli je predstavil tri faze organizacijske strukture službe za varstvo kulturne dediščine pod italijansko upravo. Takoj po vojni, v obdobjučasne uprave, ko so upravno oblast izvajali *governatorati* (1918-1923), je za upravljanje s kulturno dediščino bil pooblaščen Urad za lepe umetnosti (*Ufficio belle arti*), ki je imel tri

oddelke (Oddelek za spomenike, Oddelek za umetniške predmete in zbirke in Oddelek za izkopavanja in muzeje starin). Leta 1923 je bilo ustanovljeno enotno deželno Nadzorništvo za starine in umetniška dela (*Soprintendenza alle opere d'antichità ed arte*) s sedežem v Trstu, kjer je ostalo vse do leta 1939, ko se je po splošni državni reformi nadzorništvo preselil sedež glavnega nadzorništva za ta del Italije v Padovo. Nadzorništvo je bilo od ustanovitve dalje edina ustanova, pooblaščenca za arheološke raziskave, druge ustanove pa so lahko izvajale arheološke raziskave samo z njegovim pooblastilom. Glavni organi nadzorništva so bili inšpektorji, ki so bilo državni uslužbenci.

Takšna zakonodaja je povzročila precejšnje nezadovoljstvo med nekaterimi lokalnimi privatnimi ustanovami in društvi, zlasti pa med tistimi, ki so že več desetletij prej samostojno opravljali arheološke raziskave. Eno takšnih društev je bilo že omenjeno Istrsko društvo za arheologijo in domoznanstvo, ki je zelo aktivno podpiralo iredentistično gibanje in je bilo poleg tržaškega Mestnega muzeja za starine eden glavnih centrov "domoljubne" arheologije in zgodovine.

S stališča predmeta opazovanja ("z analizo raziskav in arheoloških podatkov razbrati, ali je v obdobju med obema vojnama obstajala posebna usmeritev raziskovanja in ali je na njo vplivala fašistična ideologija", str. 14) je še posebej zanimivo delovanje tega društva. Ustanovljeno je bilo leta 1884 na pobudo posameznikov in je kmalu postalo ena najpomembnejših institucij za preučevanje arheologije in zgodovine Istre. Iz ustanovitvenih aktov je povsem razvidno, da je bilo Društvo ustanovljeno zaradi kulturne in politične obrambe italijanstva Istre in je zaradi tega bilo v konfliktu z avstrijskimi oblastmi, obenem pa je bilo naperjeno tudi proti Slovencem in Hrvatom v Istri, kar se vidi iz izrazitega ignoriranja njihove kulture oziroma označevanja teh kultur kot tujih, barbarskih in inferiornih. Moč Istrskega društva je tudi izhajala in njegove finančne neodvisnosti od dunajskih oblasti, saj je večino sredstev za svojo dejavnost dobivalo od privatnih donatorjev, lokalnih oblasti in tudi pokrajinskega odbora. V času pod avstrijsko upravo je veljalo za glavni center "*boljšega patriotskega zgodovinopisja*", toda obenem je bilo takšno zgodovinopisje zelo nekorektno do Slovencev in Hrvatov, ki so predstavljali večino v notranjosti Istre (glej npr. v Salimbeni 1989, Cuscito 1993). Bitelli navaja, da je bila v društvu splošno uveljavljena teza, da je Istra postala civilizirana dežela šele s prihodom Rimljanov in da kulturna superiornost italijanskega prebivalstva Istre izhaja iz rimske in bizantinske antične dediščine.

Eden od glavnih ciljev društva je bilo ustanavljanje lokalnih muzejev, zbirk in lapidarijev v Istri, da bi tako zaščitili in promovirali "lastno" (predvsem antično in beneško) kulturno dediščino. Prav pri tem je prihajalo do večjih sporov s Centralno komisijo in dunajskimi

muzeji, ki so želeli velik del istrskega gradiva shranjevali in razstavljati v svojih zbirkah. Bitellija bi lahko dopolnili s primeri, ko so ustanovitve lokalnih muzejev velikokrat spremljale tudi politične manifestacije in izrazi italijanskega nacionalizma (npr. ustanovitev muzeja v Kopru 1911, ki ga je uvedla Prva istrska pokrajinska razstava, na kateri je bil izrazit poudarek na beneški tradiciji, zgodovini in lokalni etnografiji in kjer je odpor proti "ropanju" in "siromašenju" istrske kulturne dediščine dobil izrazite politične konotacije).

Po prvi svetovni vojni je Istrsko društvo najprej razglasilo, katere krivice in omejitve je moralo trpeti pod avstrijsko upravo. Slednja naj bi s svojo politiko, "neprimernimi" historičnimi razlagami in interpretacijami starejše zgodovine Istre oziroma njene cerkvene zgodovine, dajala prevelik poudarek slovanskemu prebivalstvu v Istri. Zapisovanje toponimov v slovenskem oziroma hrvaškem jeziku in "slabi" restavratorski posegi naj bi namenoma zmanjševali pomen italijanstva v tej pokrajini. Kako velik vpliv na kulturno politiko je imelo Istrsko društvo, Bitelli skuša ilustrirati s primerom, ko je predstavnik nove italijanske uprave uradno nagovoril lokalne zgodovinarje in druge kulturnike na sedežu Istrskega društva in ne v kateri izmed javnih ustanov, in tudi s tem, da je bil P. Sticotti, predsednik Istrskega društva in obenem ravnatelj tržaškega Mestnega muzeja za starine, tudi član italijanske misije, ki je odšla na Dunaj, med drugim tudi zato, da bi dosegel vrnitev muzejskega gradiva, ki je bilo odneseno iz Istre. V času med obema vojnama je Istrsko društvo nadaljevalo svojo nacionalistično politiko na področju kulture. Uradno se je sicer zavezalo, da bo skrbelo za kulturno dediščino vseh istrskih etničnih skupnosti, vendar je jasno dalo vedeti, da je italijanska kultura superiornejša (citat iz zapisnika s seje Istrskega društva iz leta 1923, str. 65).

Leta 1927 se je Istrsko društvo združilo s podobnimi društvi iz severovzhodne Italije, Reke in Dalmacije v Beneško društvo (*Società Veneta*). Bitelli predpostavlja, da je takšno združevanje bilo del Mussolinijeve politike, s katero je skušal fašistični režim zmanjševati regionalne partikularizme v Italiji. To je ilustriral tudi s tem, da je predsednik Beneškega društva v svojih govorih zelo pogosto nastopal proti partikularnim in regionalnim težnjam. Zaradi tega naj bi med italijanskimi Istrani usihało zanimanje za novo krovno društvo. Bitelli je tudi pokazal, da je prihajalo do sporov med Istrskim društvom in Nadzorništvom iz Trsta. Istrsko društvo, ki mu je nova zakonodaja na področju varovanja kulturne dediščine onemogočala samostojne raziskave in je zato tudi izgubilo velik del finančne podpore iz javnih virov, je moralo zaključiti raziskave v Nezakcijo, ki so bile dolgo časa paradni konj istrske "partikularistične" arheologije, in se podrediti novemu redu. Škoda, da na tem mestu Bitelli ni bolj osvetlil "partikularistične" dimenzije Istranov v odnosu do rimske vlade, kajti tudi v teh odnosih bi našli primere, ko je bila arheološko

dediščina orodje za izražanje regionalnih tendenc.

Ustanova, ki je sredi tridesetih let prevzela vodilno vlogo v arheologiji Istre, je bil Kraljevi muzej v Pulju, ki je bil ustanovljen leta 1930. Pooblastilo tržaškega Nadzornišva je omogočilo muzeju, da se je razvil v pomemben regionalni arheološki center muzejske, spomenikovarstvene in raziskovalne dejavnosti. Tudi na tem mestu pogrešamo natančnejšo predstavitev odnosov med puljskim muzejem in Istrskim društvom, saj sta bili ti dve instituciji do določene mere tudi tekmici, kajti, kot je bilo že rečeno, Istrsko društvo je na svojo roko ustanavljalo manjše lapidarije in muzejske zbirke po Istri in Kvarnerju.

Tretje poglavje Bitellijeve študije daje pregled arheoloških raziskav med obema vojnama. Avtor jih je uredil po posameznih raziskovalnih obdobjih: prazgodovinske raziskave, raziskave rimske antike ter poznoantične in zgodnj srednjeveške raziskave. Poseben del tega poglavja pa je posvetil tudi projektu *Inscriptiones Italiae. Volumen X - Regio X*. Antične raziskave je zaradi njihovega relativno velikega števila uredil tudi po posameznih krajih. Iz pregleda raziskav je sicer očitno, da je bila velika večina arheoloških raziskav v sami Istri, medtem ko naj bi bila druga območja Julijske krajine v tem času precej slabše raziskovana. Težko rečemo, ali je to res, kajti Bitelli v svoj pregled ni vključil tistih delov Julijske krajine, ki so po drugi vojni pripadli Italiji (Tržaška, Gorška in vzhodni del Videmske pokrajine). In brez pregleda raziskav v Trstu, Ogleju in drugih pomembnih najdiščih ni mogoče dobiti ustrezne slike, ki bi kazala glavna žarišča arheoloških dejavnosti. Še najbolj natančno je Bitelli popisal raziskave v Istri, medtem ko so preostale regije neprimerno slabše predstavljene. Nedvomno pa je imela Istra v muzeju v Pulju pomemben raziskovalni in kulturni center, poleg tega pa je bilo v drugih krajih Istre zelo aktivno tudi Istrsko društvo, medtem ko v drugih, pretežno slovenskih in hrvaških pokrajinah v Julijski krajini ni bilo podobnih aktivnih državnih ali deželnih ustanov. Edina izjema je bil sedež Italijanskega speleološkega društva, ki je bil leta 1929 na pobudo administrativnega sveta Postojnske jame prenesen v Postojno, kjer naj bi se razvil center za preučevanje podzemnega sveta celotnega Apeninskega polotoka.

Iz Bitellijevega pregleda je razvidno, da sta bila v Istri najbolj aktivna Bruna Forlati Tamaro, inšpektorica tržaškega Nadzornišva (1921-1936) in Mario Mirabella Roberti, ravnatelj puljskega muzeja od 1935 do 1947. Bitelli med pomembnejšimi raziskovalci v prvih povojnih letih omenja še C. Marchesettija, ravnatelja Mestnega naravoslovnega muzeja v Trstu, med raziskovalci v tridesetih letih pa poudari vlogo A. Degrassija, inšpektorja tržaškega Nadzornišva in R. Battaglie, profesorja na Univerzi v Padovi, ki je bil edini, kateri se je izrazil za posvečal prazgodovinski arheologiji.

Četrto poglavje si je avtor zamislil kot zgodovinski

pregled glavnih političnih procesov in dogodkov v Kraljevini Italiji in Kraljevini SHS (oz. Jugoslaviji) ter njunih političnih odnosov med 1918 in 1943. S tem je želel orisati splošne politične in družbene okoliščine, v katerih so se odvijale arheološke kulturne in znanstvene dejavnosti na Primorskem in v Istri. Tako je pri zgodovini Italije natančneje predstavil obdobje fašističnega režima po 1922 in njegovo jadransko politiko *mare nostrum*, Mussolinijeve poskuse revizije sporazumov pariške mirovne konference ter izolacije Kraljevine SHS s podpisovanjem pogodb z Madžarsko, Albanijo in Grčijo, na kratko pa tudi italijansko okupacijo zahodne Slovenije, Istre, Dalmacije in Črne gore. Pri zgodovini Jugoslavije se je nekoliko bolj posvetil okoliščinam, v katerih je prišlo do diktature kralja Aleksandra I., mednarodnim trenjem v Jugoslaviji, obdobju regentstva kneza Pavla in Stojadinovićeve vlade. Med političnimi dogodki, ki so bili v neposredni zvezi s Slovenci na obravnavanem ozemlju, je Bitelli omenil le atentat na uredništvo tržaškega časopisa *Il Piccolo di Trieste*, ki so ga izvedli pripadniki slovenske odporiške skupine, kateri so bili potem leta 1930 ustreljeni v Bazovici; v zadnjem delu četrtega poglavja pa je še zelo na kratko opisal čas italijanske okupacije Ljubljanske pokrajine ter italijansko "mehkejšo" politiko v zvezi z Univerzo v Ljubljani. Zadnje "slovenske" tema, ki jih še na kratko predstavil, so bile partizanska zasedba Primorske in Istre spomladi 1945, razdelitev tega območja na cono A in B, ustanovitev Svobodnega tržaškega ozemlja in dokončna rešitev meje z Osimskimi sporazumi.

V sklepnem delu študije Bitelli najprej pravilno ugotavlja, da še ni bilo podrobne analize družbene vloge arheologije na Primorskem in v Istri med obema vojnama. Eno od Bitellijevih glavnih izhodišč za analizo "fašistične" arheologije je v modelu, s pomočjo katerega se je dajo opazovati obrazci identifikacije in legitimizacije fašističnega režima z antično kulturo in zgodovino v samem Rimu in drugih večjih italijanskih mestih. Po Bitelliju naj bi bili tovrstni obrazci težko ugotovljivi v Julijski krajini, ker se po njegovem mnenju niso mogli v celoti uveljaviti zaradi lokalnih partikularizmov in velikih nihanj v zanimanju osrednje italijanske oblasti za ta prostor. Osrednja italijanska oblast je daleč največ pozornosti namenjala preučevanju (rimske) preteklosti v Julijski krajini samo v prvih povojnih letih, ko je bilo treba določiti mejo s Kraljevino Jugoslavijo. Po Bitelliju so državne in privatne arheološke ustanove v glavnem preučevale rimsko dediščino, toda analiza vlaganj v zaščito in dokumentiranje naj ne bi kazala kake posebne sistematične politike na tem področju. Večja izkopavanja so bila le v Nezakciji in v Pulju, ki je zaradi zelo bogatih rimskih arhitekturnih in artefaktnih ostankov postal center klasične arheologije v regiji. Po zatonu interesa za rimske zapore je postal Pulj glavni arheološki "primer" oziroma spomenik "rimskosti" v Istri, ki je bil deležen nekoliko večje pozornosti osred-

nje vlade kar je v tem mestu omogočilo ustanovitev Kraljevega muzeja Istre in obnovo Arene. Po Bitelliju so bile rimske zapore edini arheološki spomenik, ki je bil raziskovan zaradi političnih potreb. Bitelli tudi ugotavlja, da so bila v primerjavi z Istro druga območja "rapalskega" ozemlja, predvsem pa tista, kjer je živelo večinsko slovensko oziroma hrvaško prebivalstvo nesorazmerno manj raziskana oziroma prisotna v takratni strokovni literaturi. Vzrok za to naj bi bilo prevladujoče mnenje med lokalno italijansko inteligenco, ki je ta ozemlja imela za obrobna in veliko revnejša glede na sledove rimske oziroma beneške kulture. Drugi vzrok, ki ga avtor predpostavlja, je bila preobremenjenost tržaškega Nadzorništva, ki se je zato tem ozemljem izogibalo.

Prave manifestacije "fašistične" arheologije naj bi bile po Bitelliju precej redke, pa še te naj bi bile predvsem formalne narave. Še najbolj naj bi bile očitne pri proslavi dvatisočletnice Avgustovega rojstva, ko so bile na proslavi *Mostra Augustea della Romanità* v Rimu predstavljene rimske zapore, Avgustov tempelj iz Pulja in svetišče pri Štivanu, ki pa naj ne bi vzbudili kake večje pozornosti obiskovalcev. Takratne objave v strokovnem tisku (Sticotti, Brusin, Rismondi) so sicer zelo pogosto poudarjale rimskost Istre, vendar pa po Bitellijevem mnenju avtorji niso poveljevali fašističnega režima. Nekatere namige na fašizem je Bitelli našel še v dejavnosti Istrskega društva, vendar naj bi tudi tu šlo predvsem za formalne in ne vsebinske zadeve. V drugem poglavju sicer omenja še eno manifestacijo, ki jo povezuje s fašistično ideologijo - otvoritev lapidarija v Vodnjanu 30. 10. 1927 na obletnico fašističnega pohoda na Rim, toda v tem primeru bi težko videli fašizem v arheologiji, saj gre za povsem običajen in razširjen primer odpiranja prireditev in ustanov ob pomembnih datumih.

Vsekakor pa sta bila splošna značilnosti, ki jo je Bitelli razpoznal v zgodovini arheoloških raziskav na "rapalskem" ozemlju, podcenjevanje in zaničevanje kulture Slovencev in Hrvatov. Tak odnos naj bi izvirал še iz iredentističnega obdobja, ohranil se je še več desetletij po prvi svetovni vojni ter pustil močan pečat tudi v obdobju po drugi svetovni vojni.

V zvezi s Slovenci in Hrvati na "rapalskem teritoriju" je Bitellijeva glavna ugotovitev, da ti niso imeli nobenih organiziranih gibanj, ki bi v svojo dejavnost vključevala preučevanje, vrednotenje in propagiranje lastne kulture. Vzrok za to naj bi bil v odsotnosti izrazite podpore iz Kraljevine Jugoslavije in šibkosti jugoslovanske kulturne propagande, ki se ni mogla kosati z italijansko. Šibkost jugoslovanske arheologije naj bi bila tudi posledica tega, da jugoslovanska arheologija ni imela centralne oziroma prevladujoče šole, ki bi jo lahko podpirala beograjska vlada kot orožje proti italijanski propagandi. Poleg tega pa naj bi beograjska vlada ne bila preveč naklonjena instrumentalizaciji kulture v politične namene

v konfliktih z Italijo. Nekaj primerov vandalizma, kot na primer uničevanje beneških levov v tridesetih letih (Bitelli ne navede kje), pa naj bi bilo težko pripisati organiziranemu gibanju.

Bitelli se je z zelo zahtevno temo spoprijel z veliko entuziazma in dobre volje, a se je moral že na samem začetku soočiti z dejstvom, da v nobeni treh sosednjih dežel še ni bila napisana družbena zgodovina arheoloških dejavnosti na "rapalskem" ozemlju in da se bo moral "gibati" na polju, ki še nima dovolj dobro razdelanega referenčnega okvira. Teh težav se je zavedal in je na nekaj mestih namignil, da njegova študija še zdaleč ni izčrpala vseh možnosti ter da svojo raziskavo razume predvsem kot začetno vzpodbudo za podobna dela v bodoče.

Temeljno vprašanje, na katero skuša Bitelli odgovoriti, je, ali je italijanska arheologija na Primorskem in v Istri v obdobju med obema vojnama imela fašistične poteze oziroma kje in kako so se te kazale. Prvi korak v tej smeri, ki se je Bitelliju zdel smiselni, je bilo definiranje nekaterih osnovnih pojmov (iredentistično zgodovinopisje in arheologija, fašistični obrazci identifikacije s klasično kulturo in zgodovino, instrumentalizacija arheologije in zgodovine) in zgodovinskega referenčnega okvira (mirovne konference, diplomatska in politična zgodovina odnosov med Kraljevino Italijo in Kraljevino SHS oz. Jugoslavijo, upravne reforme). Pri stop v razpoznavanju fašističnih pojavov je v glavnem oblikoval na podlagi nekaterih italijanskih študij o fašizmu in arheologiji v "notranji" Italiji (glej bibliografijo na str. 129) in ga je nato apliciral na arheologijo in kulturno zgodovino Primorske in Istre. Po drugi strani pa je skušal v političnih odnosih med Italijo in Avstro-Ogrsko oziroma Jugoslavijo najti dodatne razmere in okoliščine za oblikovanje specifičnih potez lokalne italijanske arheologije na obravnavanem prostoru.

Največjo težavo študije R. Bitellija vidimo prav v tem, da mu ni uspelo oblikovati oziroma najti ustreznega referenčnega okvira za svojo študijo. To je tudi glavni vzrok za kar precej neustreznih in celo napačnih interpretacij in sklepov. Referenčni okvir, kot ga je definiral, je po eni strani preohlapen in presplošen, saj v izrazito premajhni meri upošteva lokalno zgodovino in predvsem mednarodne odnose, po drugi strani pa ga je zvedel samo na tiste vidike, za katere je predpostavljал, da jih bo lahko povezal s klasično podobo "fašistične" arheologije in fašizma.

Redukcijo opazimo že pri virih in literaturi, ki so v glavnem vsi italijanski. Avtor sicer obžaluje, da ni mogel uporabljati tekstov v slovenskem oziroma hrvaškem jeziku in da ni mogel pregledati več ustreznih virov, ker je del arhivov uničen oziroma nedostopen, a vendar se kljub temu ne moremo ogniti občutku, da je njegova

študija prav zaradi tega, ker naj bi se primarno ukvarjala z italijanskim fašizmom, dosti izgubila na svoji vrednosti. S tem seveda ne mislimo, da bi moral avtor zaradi političnih ali drugih razlogov poskrbeti za "politično korekten" delež zastopanosti vseh strani. Glavni problem je drugje: s tako selektivnim izborom virov in literature si je avtor preveč omejil možnosti za iskanje ustreznih referenc za opazovane pojave.

Druga redukcija, ki je prav tako imela za posledico vrsto dokaj površnih, če že ne napačnih tez in sklepov, izhaja iz zamejitve prostora, ki ga avtor obravnava. Medtem ko za obdobje pred prvo svetovno vojno opazuje celotno ozemlje Julijske krajine, se v medvojnem času v glavnem posveti samo tistim njenim ozemljem, ki se danes nahajajo v Sloveniji oziroma na Hrvaškem, zelo nepopolno pa so predstavljene današnja Tržaška, Goriška in Videmska pokrajina. Neizogibna posledica tega, da je za obdobje med obema vojnima premalo upošteval dogajanja v glavnih urbanih in kulturnih centrih Julijske krajine, zlasti pa v Trstu in Gorici, ki sta v veliki meri določala razvoj in dejavnost politike in kulture, je izrazito pomanjkljiva razlaga pojavov in procesov, ki so se dogajali v preostalih krajih Primorske in Istre.

Naslednji splošni problem je v zvezi s "tipom" zgodovine, s katerim je želel avtor definirati okvir svoje študije. Opazovanje fašizma in njegovih implikacij v arheologiji samo skozi prizmo politične zgodovine se nam zdi preozko. Politična zgodovina je brez dvoma nujen okvir, toda v konkretnem primeru se nam zdi, da bi bila zgodovinska perspektiva veliko bolj ustrezna, če bi jo definiral kulturno-zgodovinsko oziroma kot zgodovino kulturnih politik na regionalni ravni.

Dejavnosti, ki so primarni predmet Bitellijevega opazovanja, so izrazito kulturne, zato je poleg splošnih političnih okoliščin potrebno razumeti tudi njihovo "notranjo" zgodovino (konceptov, institucij in tudi osebnosti), ki ni bila vedno samo enostavna preslikava političnih okoliščin in razmer. In ne nazadnje, prav na področju nacionalnih kultur se je najbolj izrazito kazal politični boj na obravnavanem prostoru. Pa tudi kontekst politične zgodovine, kot ga je predstavil Bitelli, se nam zdi precej neustrezen. Avtor je za obdobje med obema vojnima predstavil samo "visoko" meddržavno politiko Rima in Beograda in se je samo v nekaterih fragmentih dotaknil regionalne politične zgodovine. Zaradi tega je ponovno prihajal v situacije, ko ni mogel več najti ustreznih referenc in vzročno-posledičnih zvez med specifično kulturno dejavnostjo v regiji (arheologija in spomeniško varstvo) in družbenimi okoliščinami, ki so jo določale. Poznavanje diplomatskih odnosov in politike na visoki ravni je sicer omogočilo razumevanje glavnih procesov v odnosih med državama in njunimi narodi, toda razumevanje družbenega razvoja arheoloških dejavnosti na Primorskem in v Istri bi nujno moralo temeljiti na upoštevanju konkretne italijanske po-

litike v Julijski krajini, ki so jo v mednarodnih odnosih najbolj označevali spoj lokalne iredentistične tradicije in fašizma ter represija in šovinizem do Slovencev in Hrvatov.

Ena najbolj izrazitih posledic neupoštevanja ustreznega političnega konteksta opazovanja in slabega poznavanja politike oziroma kulturne politike na regionalni ravni je odsotnost kakršnih koli povezav z raznorodno politiko rimskih in lokalnih italijanskih oblasti v predfašističnem in fašističnem obdobju na Primorskem in v Istri. Proces politične, etnične in kulturne italianizacije, ki ima svoj izvor še v podedovanem protiavtstrijskem iredentizmu in agresivnem nacionalizmu in šovinizmu do Slovencev, Hrvatov in drugih narodnosti na tem prostoru, je zgodovinska konstanta, ki je najbolj zaznamovala zgodovino Julijske krajine pod liberalno vlado in fašizmom, in če bi jo Bitelli bolje preučil, bi verjetno marsikateri svoj sklep ali tezo postavil drugače postavil. Usode arheologije Primorske in Istre in ne nazadnje tudi življenjskih usod arheologov samih ni mogoče dovolj dobro razumeti brez upoštevanja ustreznih procesov in dogodke, ki so v zadnjih sto letih tako izrazito spreminjali etnično, kulturno in politično fizionomijo v državah, ki so obstajale ali še obstajajo na tem prostoru.

Poglavje o rimskih zaporah je od vseh še najbolj koherentno organizirano in predstavljeno. Edino, kar pogršamo, je bolj jasna karta rapalske meje z glavnimi geomorfološkimi in hidrološkimi potezami prostora in vrisanimi najdišči rimskih zapor, ki so našlete samo v tekstu. Posebej zanimiv je del, v katerem avtor opisuje način instrumentalizacije rimskih zapor pri določanju meja na pariški konferenci, saj prinaša precej novih podatkov o temi, o kateri praktično še ni bilo nič napisanega v slovenski arheologiji. Avtor je tudi zelo jasno pokazal, da je bila iredentistična ideologija pomemben vzvod za preučevanje zapor in kako je njena propaganda predstavljala lažno sliko o avstrijskih oblasteh, ki naj bi namenoma zanemarjale ta arheološki spomenik in s tem tudi italijanstvo regije. Škoda le, da ni pokazal tudi odmevov na italijansko propagando z avstrijske in kasneje z jugoslovanske strani. Tudi jugoslovanska stran je imela v svoji delegaciji v Parizu geografe in zgodovinarje (npr. Jovana Cvijića), ki so za razliko od Italijanov veliko bolj zagovarjali antropogeografske principe pri določanju meja in se sklicevali na etnično sestavo obravnavanega prostora. Molk jugoslovanske strani vsekakor ni bil tolikšen, kot ga je pokazal Bitelli. Npr. prvih nekaj let okupacijske uprave na Primorskem je bilo vzdušje med Slovenci in Hrvati zelo prežeto z revolucionarnimi idejami (glej. M. Kacin-Wohinz 1996) in vzrok tolikšni intenzivnosti italijanske propagande je morala biti tudi nasprotna propaganda.

Veliko več pripomb imamo na drugo poglavje. Že v prikazu smo zapisali, da je v njem Bitelli precej prestopil okvir, začrtan v naslovu poglavja (*Organizacija*

varstva arheološke dediščine v času Kraljevine Italije), in je dejansko poskušal predstaviti zgodovino arheologije in institucij, ki so na "rapalskem" prostoru nastajale od srede 19. stoletja pa do začetka 2. svetovne vojne. Samemu varstvu arheološke dediščine je sicer posvetil poseben del tega poglavja, vendar je predstavil v glavnem institucionalno zgodovino (zakonske predpise, ustanove, glavne inšpektorje), precej manj pa se je posvetil konkretnim dejavnostim, ki jih je opravljala ta služba med vojnami. Prav pri slednjem bi upravičeno pričakovali bolj poglobljeno analizo in iskanje morebitnih nacionalističnih in fašističnih vplivov, kar je avtor napovedal kot glavni cilj svoje študije. Toda zaradi zelo sumarne skice je bilo zelo težko argumentirati kakršne koli izrazitejše fašistične koncepte v tej dejavnosti. Prav tako je avtorju v zelo majhni meri uspelo pokazati na fašistične elemente pri obravnavi posameznih muzejev in združenj, od katerih so bila nekatera zelo aktivna tudi v politiki. Eksplicitno navaja samo dva tovrstna primera, ustanovitev lapidarija v Vodnjanu in odprtje Kraljevega muzeja Istre v Pulju, pa še tu mu uspe pokazati samo formalne, ne vsebinskih vidikov. Lapidarij v Vodnjanu je bil odprt leta 1927, in to na dan 30. oktobra - obletnice pohoda na Rim. Da je bilo odprtje lapidarija namenoma načrtovano na dan fašističnega praznika, pokaže s tem, da lapidarij takrat še ni bil dokončan. Podoben primer je bil tudi muzej v Pulju, ki je bil ustanovljen leta 1930 z namenom, da bi postal osrednji istrski muzej. Pri njegovi ustanovitvi je zelo aktivno sodelovalo Istrsko društvo, ki je bilo še posebej pohvaljeno v zelo propagandističnem otvoritvenem govoru o rimskosti Pulja in Istre.

Bitelliju je uspelo v drugem poglavju veliko bolje predstaviti irendentistično komponento, ki je bila prisotna pri ustanavljanju in dejavnostih skorajda vseh italijanskih lokalnih arheoloških in kulturnih ustanov in organizacij. Med redkimi izjemami je izpostavil tržaški Mestni naravoslovni muzej za časa ravnateljstva C. Marchesettija, ki ni bil politično tako eksponiran kot na primer A. Puschi, ravnatelj tržaškega Mestnega muzeja za starine.

V tem poglavju pogrešamo tudi analizo, ki bi pokazala morebitne programske in ideološke razlike med institucijami oziroma organizacijami, ki so jih ustanovljale lokalne italijanske oblasti ali posamezniki, in institucijami, ki so nastajale na pobudo oziroma s pomočjo avstrijskih oblasti oziroma so delovale kot del avstrijskega državnega aparata (npr. Centralna komisija). Predvsem pa bi bilo vredno pokazati, kakšna je bila usoda "avstrijskih" institucij, ali so bile ukinjene, preoblikovane, kakšne kadrovske in administrativne spremembe so se začele s prihodom italijanske uprave.

Tak primer je bil nedvomno muzej v Ogleju, ki je bil kot državni muzej ustanovljen 1882, pri čemer je imel veliko vlogo Carl von Czoernig, vodja Centralne komisije na Dunaju, ki je zadnji dve desetletji svojega

življenja preživel v Gorici. Kljub dejstvu, da je muzej pokrival tako pomembno najdišče, kot je bila rimska Akvileja, in bi lahko predstavljal pomembno orodje irendentistične propagande visoke kulture italijanstva, pa v predvojnem času ni aktivno sodeloval v filoitalijanski propagandi. Zanimivo bi bilo izvedeti, kaj se je dogajalo z muzejem pod italijansko upravo oziroma v času fašističnega režima. Težko bi si zamislili, da Akvileje kot največjega centra rimske kulture in civilizacije v Julijski krajini italijanska in fašistična propaganda nista uporabljali kot pomemben argument historičnih pravic Italije in njene kulturne superiornosti; zanimivo bi bilo videti, kako so lokalne fašistične oblasti in ideologi ponavljali klasične fašistične obrazce identifikacije režima z rimsko slavo in močjo.

Zelo pomanjkljivo so predstavljene tudi medvojne razmere v Trstu, ki je bil najpomembnejše mesto celotne regije. V tem mestu, ki je bilo tradicionalno središče irendentizma in tudi nekaterih njegovih najbolj radikalnih oblik, je po prvi svetovni vojni prihajalo do nekaterih najbolj agresivnih in represivnih dejanj, naperjenih proti Slovincem. Ta vidik je v Bitellijevem tekstu popolnoma odsoten in tako ne zvemo nič o fašistični kulturni politiki v Tržaški pokrajini, nič o prepovedi delovanja slovenskih in hrvaških kulturnih, izobraževalnih, gospodarskih organizacij, nič o organiziranem odporu slovenske in hrvaške skupnosti, o pollegalnem in ilegalnem delovanju njihovih kulturnih društev ipd. S stališča analize pojavov fašizma v arheologiji pa bi bilo vsekakor zanimivo pogledati okoliščine in vzdušje ob izkopavanju antičnega teatra v Trstu.

Bitelli je popolnoma obšel slovenske in hrvaške zgodovinarje in arheologe oziroma institucije od sredine 19. stoletja do prve svetovne vojne. Tem zaradi močne irendentistične publicistike, ki je imela veliko podporo tudi v pokrajinskih in deželnih oblasteh, ni uspelo nikoli prebiti v ospredje, vendar so prav tako pustili pečat v kulturi in znanosti. Še posebej pogrešamo predstavitev vloge Simona Rutarja, zgodovinarja, arheologa in geografa, ki je napisal nekaj najpomembnejših historično-geografskih preglednih študij o Primorski, Benečiji, Istri, zahodni Notranjski in Trstu in velja tudi za enega od utemeljiteljev slovenskega zgodovinopisja. Zelo pogosti so bili tudi njegovi prikazi arheoloških raziskav in razprave v Soči, slovenskem časopisu istoimenega političnega društva, ustanovljenega v Gorici 1869, in v Ljubljanskem zvonu (za Rutarjevo bibliografijo glej Pleničar 1977/78). Arheološki del njegove bibliografije, ki se nanaša na Primorsko, Benečijo in Istro obsega čez 15 naslovov, če ne štejemo predstavitev arheologije in zgodovine tega prostora v daljših sintetičnih pregledih. V izhodiščih, kot si jih je za svojo študijo načrtal Bitelli, Rutar in njegova prizadevanja za utemeljitev slovenskega zgodovinopisja in arheologije na Primorskem ne bi smeli manjkati.

V drugem poglavju najdemo tudi nekaj manjših na-

pak, ki jih lahko pripišemo selektivnemu izboru literature, katero je pregledal Bitelli. Za Kranjski deželni muzej v Ljubljani pravi, da je bil ustanovljen na pobudo dunajske vlade leta 1821, dejansko pa je prišla pobuda s kranjske strani, ko je na ljubljanskem kongresu idejo za Deželni muzej Kranjske uradno predstavil ljubljanski škof A. Gruber, koncept muzeja in muzejskega društva pa H. Stratil, ki je že 1809, v času Napoleonovih Ilirskih provinc, predlagal ustanovitev Ilirskega muzeja.

Pripombe imamo tudi na trditev, da je R. Burton, britanski kozul v Trstu, bil najbolj zaslužen za to, da je širša znanstvena javnost spoznala velik pomen kraških in istrskih kaštelirjev. To je sicer stalna trditev, ki se pojavlja v številnih tekstih, vendar je že iz uvoda v Burtonovo brošuro o kaštelirjih, ki je bila objavljena leta 1874, jasno razvidno, da je Burtona na kraške in istrske kaštelirje opozoril Fergusson, predsednik *Royal Anthropological Society*. Ta je verjetno poznal razpravo o njihovi dataciji in pomenu na Mednarodnem antropološkem kongresu v Bologni leta 1871, na katerem so svoje teze predstavili istrski preučevalci kaštelirjev (T. Luciani, A. Covaz, C. de Franceschi in drugi). Ta detalj se na prvi pogled mogoče ne zdi tako pomemben, toda istrski in kraški kaštelirji so predstavljali znamenito arheološko specifiko tega prostora; njihovo povezovanje s Histri, kar so zagovarjali omenjeni istrski preučevalci kaštelirjev, je služilo tudi kot osnova za idejo o posebni istrski kulturni identiteti v italijanskem svetu, ki se je, ob rimski kulturni dimenziji polotoka, opirala tudi na prazgodovinske Histre. Po drugi strani pa bi bilo zanimivo preučiti tudi morebitne zveze med razlagami kaštelirjev, ki so jih zagovarjali istrski preučevalci, in t.i. Pigorinijevo teorijo o prazgodovini Italije. Kongres v Bologni je bil prvi veliki mednarodni nastop italijanskih prazgodovinarjev, med katerimi je vodilno vlogo imel Luigi Pigorini, ki je tudi zasedal najpomembnejše pozicije v novoustanovljeni Generalni upravi za lepe umetnosti in starine. V duhu politične združitve Italije in vodilne vloge Piemonta oziroma severoitalijanske buržoazije je Pigorini razvil tezo o skupnih potezah prazgodovinskih kultur Italije, ki so se širile od severa proti jugu. S to tezo je Pigorinijeva "*paletnologia*" postala veliko boljši temelj za kulturno legitimacijo enotnosti nove države kot pa klasična arheologija, katere najpomembnejši spomeniki so bili v osrednji in južni Italiji (Guidi 1996, 112).

V lokalnih okoliščinah so se v zvezi z istrskimi kaštelirji prav tako kazale "partikularistične" težnje. To je predvsem očitno v "monopoliziranju" raziskav Nezakcija, kjer je glavno vlogo imelo Istrsko društvo, ki je potem prišlo v spor z Nadzorništvom v Trstu.

Pri arheologiji in zgodovinopisju 19. stoletja bi tudi pričakovali nekoliko bolj natančno predstavitev P. Kandlerja, ki je bil nedvomno osrednja oseba v arheologiji in zgodovinopisju v desetletjih okrog sredine 19. stoletja. Podobno bi veljalo natančneje predstaviti vsaj se A. Gnirsa, ki je bil na začetku 20. stoletja glavni

konzervator in arheolog v Istri in je zelo veliko prispeval k uveljavitvi organizirane arheološke dejavnosti v Pulju. Še posebej pa bi nas zanimalo, če bi izvedeli kaj več o odnosu med Gnirsom in Istrskim društvom. Prav tako pogrešamo več podatkov o okoliščinah pri ustanovitvi sedeža Italijanskega speleološkega instituta v Postojni leta 1929. Težko bi verjeli, da ustanovitev vseitalijanske ustanove v Postojni, na samem robu takratne Italije, in to v popolnoma slovenskem okolju, ni bila brez političnih konotacij in namenov.

Tretje poglavje si je Bitelli zamislil kot nekakšen pregled oziroma "katalog" arheoloških dejavnosti med obema vojnoma, iz katerega naj bi bili razvidni glavni problemi in trendi v arheologiji Primorske in Istre. Med dejavnostmi, ki jih je Bitelli v pregledu upošteval, so bila predvsem raziskovalna in zaščitna izkopavanja, rekonstrukcijska dela in registracija oziroma objava najdenih predmetov oziroma ostankov arhitekture. Glavni viri za njegov pregled za obdobje med 1925 in 1947 so bili *Notiziarii archeologici*, ki jih je v svojih aktih objavljalo Istrsko društvo, Degrassijeva arheološka bibliografija Istre za obdobje med 1918 in 1932, članka B. Forlati Tamaro o dejavnostih tržaškega Nadzorništvu od njegove ustanovitve do leta 1927 in F. Forlatija iz leta 1934, ki je popisal vsa glavna arheološka odkritja do leta 1936 (sic! - tu gre verjetno za napako pri navajanju bibliografske enote, tega članka nismo našli v citirani izdaji *Atti e Memorie della Società Istriana di archeologia e storia patria*). Upošteval pa je tudi še nekaj člankov raziskovalcev Degrassija, Brusina in Mirabelle Robertija. Za prostor današnje slovenske Primorske pa je v glavnem uporabljal *Arheološka najdišča Slovenije* (1975).

Žal se tudi v tem poglavju vidijo slabosti, ki izhajajo iz dejstva, da je Bitelli opazoval v glavnem samo tiste dele nekdanje italijanske Julijske krajine, ki so danes v Sloveniji oziroma na Hrvaškem, pa še pri tem se je naslonil le na nekaj preglednih objav in kratkih poročil o raziskavah. Ustrezne literature je veliko več. Zaradi tega je iz njegovega pregleda praktično nemogoče razumeti dejavnost in programsko usmerjenost ustanov, ki so pokrivalo teritorij na obeh straneh današnje meje. Iz Bitellijevega pregleda zato ni mogoče dobiti celovitejših podobe o dejavnostih tržaškega Nadzorništvu, ki je bilo glavna arheološka oziroma spomeniškovarstvena institucija v celotni regiji. Brez prave primerjave "količine" arheoloških dejavnosti in vloženih sredstev po posameznih pokrajinah ter virov financiranja (državni, deželni, pokrajinski, občinski, privatni) je zelo težko oceniti prioritete in prevladujoče trende v arheologiji. Drugo pripombo, ki jo imamo na pregled raziskav R. Bitellija, je nekonsistentnost. V svoj pregled je vključil predvsem "terenske" dejavnosti, medtem ko je izpustil razstave in publicistično dejavnost. In prav slednji dve obliki sta po našem mnenju lahko zelo dober ključ za ugotavljanje različnih ideoloških konceptov v arhe-

ologiji. Pa tudi pri merilih, po katerih je Bitelli vključeval različne dejavnosti v svoj pregled je opaziti precejšnjo nekonstistentnost. Tako vidimo, da pri antičnih raziskavah v hrvaški Istri zelo pogosto navaja naključne najdbe, ki so jih registrirale posamezne ustanove, medtem ko takih primerov za Primorsko navaja neprimerno manj. Če bi se držal istega merila, bi tako moral navesti še najdbe rimskih grobov pri Črnem Kalu in Kubeđu, ostanke rimske arhitekture iz Kalic pri Črnem Kalu, napisni kamen iz Bezna nad Mohorinami pri Komnu itn. Navedli smo samo nekaj primerov, povzetih po Arheoloških najdiščih Slovenije, ki so Bitelliju služila kot glavni vir za slovenski del nekdanje Julijske pokrajine, takih primerov pa bi bilo še veliko več, če bi uporabljal še drugo bibliografijo. Naše pripombe veljajo tudi načinu, kako je Bitelli strukturiral pregled. Zaradi jasnosti je sicer klasificiral arheološke dejavnosti na prazgodovinske, antične in poznoantične ter zgodnjerednjeveške, za antično obdobje pa jih je še dodatno razdelil po posameznih krajih. Kraji, ki jih je navedel, pa niso organizirani po abecednem redu, temveč po nekakšnem geografskem ključu. Najprej so kraji v današnji Sloveniji, nato pa hrvaški kraji, ki si načeloma sledijo od severa proti jugu. Tisti del pregleda, ki ni urejen po krajih, je načeloma narejen po kronološkem zaporedju, vendar tudi tu ni jasnih kronoloških celot. Tako Bitelli na enem mestu pove, da so se določenega leta začele raziskave v Nezakciji, nato pa konec teh istih raziskav omeni šele po nekaj odstavkih, ko pač pride do leta, ko so se te zaključile.

Toda glavna pripomba, ki jo imamo na Bitellijev pregled, je majhna relevantnost tako predstavljenega pregleda v luči perspektive in namena raziskave. Po našem mnenju bi bilo veliko bolj ustrezno predstaviti raziskave po posameznih ustanovah, kajti tako bi precej bolje razumeli glavne programske smernice arheologije in njihove ideološke komponente. Pri tem bi bilo ključnega pomena ločevati med državnimi, deželnimi, pokrajinskimi in občinskimi ter privatnimi ustanovami in združenji.

Glede na cilj svoje študije bi se Bitelli vsekakor moral dotakniti tudi problema slovanske arheologije. V delu, kjer našteva poznoantične in zgodnjerednjeveške raziskave, ni navedel niti enega primera slovanskih najdb oziroma najdišč. Res je, da je v lokalnem zgodovinopisju in arheologiji izrazito prevladovalo preučevanje rimske antike in beneškega obdobja, da je bila močno uveljavljena teza, da so se Slovani na ta prostor naselili zelo pozno, ter da je bilo veliko ignoriranja manjvrednostnih kultur "alohtonov", toda delali bi krivico, če bi vse raziskovalce postavili pod isto streho. R. Battaglia je na primer nekatere najdbe grobo izdelane, sive in črnkaste keramike, okrašene z valovnicami iz zgornjih slojev iz Predjame, Škocjanskih jam, Materije, Kreke in še nekaterih najdišč označil kot slovansko keramiko, ki naj bi sodila v prvo fazo slovanske

poselitve tržaškega zaledja v 8. st. (glej Battaglijevo bibliografijo v knjigi *La Venezia Giulia terra d'Italia*, Venezia 1946, 57; cit. po B. Marušič 1955, 97), kar je vsekakor mnogo starejši datum od takrat običajno predlaganega datuma priselitve Slovanov. V tem primeru bi bilo zelo pomembno pregledati bibliografijo in vire oziroma način, kako je Battaglia argumentiral takšno tezo, in tako bi mogoče našli še nekaj italijanskih avtorjev, ki so zagovarjali podobne teze. Prav tako pa bi bilo potrebno natančneje analizirati različne interpretacije zgodnjerednjeveških grobišč v Istri, od katerih jih je bil velik del izkopen še pred prvo svetovno vojno in so jih istrski in drugi italijanski raziskovalci med obema vojnoma vsekakor poznali.

Zelo upravičeno se nam zdi, da je avtor v tretjem poglavju posebno pozornost posvetil projektu *Inscriptiones Italiae X*, saj gre dejansko za najpomembnejši in obenem tudi edini znanstveni projekt, ki je združeval velik del italijanskih raziskovalcev na Primorskem in v Istri v obdobju med obema vojnoma. Toda žal je avtor ta projekt in njegov potek predstavil zelo sumarno in ni poskušal analizirati njegovih morebitnih ideoloških dimenzij in konotacij, kar pa naj bi bil namen njegove študije. Da so te bile v projektu *Inscriptiones Italiae* na Primorskem in v Istri nedvomno prisotne, lahko slutimo iz Bitellijevega povzetka besed B. Forlati Tamaro, ki je na proslavi stoletnice Istrskega društva leta 1984 opomnila, da je bila Istra edina "italijanska" regija, za katero je izšla kompletna serija zvezkov (Bitelli 1999, 107).

Četrto poglavje daje pregled diplomatske in politične zgodovine italijansko-jugoslovanskih odnosov med obema vojnoma. Po našem mnenju bi bilo veliko bolj ustrezno, če bi to poglavje avtor združil z zgodovinskim uvodom v prvem poglavju, v katerem govori o nastanku Kraljevine SHS, pariški mirovni konferenci, jadranskem vprašanju in Rapalski pogodbi, in bi tako združen in močno skrajšan tekst postavil na začetek svoje študije. Nekaj pripomb o zgodovinskem okviru in perspektivi smo že predstavili. Na tem mestu bi samo ponovili, da je absolutno premalo predstavljena zgodovina Primorske in Istre oziroma celotne Julijske pokrajine.

Prostor Primorske in Istre je zelo specifičen tako v italijanski kot tudi v slovenski in hrvaški zgodovini in zato vse študije kulturne zgodovine potrebujejo zelo natančno zgodovinsko kontekstualizacijo na več ravneh zgodovinskih dogajanj, od lokalne, regionalne pa do visoke diplomatske zgodovine. Slednja pa je edina, ki jo je Bitelli predstavil. Pa še tu se je v glavnem omejil na tri avtorje, G. Candelora (za notranjo politiko fašistične Italije), D. M. Smitha (za Mussolinijevo vojaško politiko) in J. Pirjevca (za zgodovino Kraljevine SHS oz. Jugoslavije). Na sam izbor avtorjev imamo samo eno splošno pripombo - preozek je.

Naš glavni očitek Bitellijevi študiji, da potem, ko jo preberemo, dobimo občutek, da fašizma v arheologiji

oziroma v kulturnem življenju na Primorskem in v Istri skorajda ni bilo zaznati oziroma, da ni imel večjega vpliva. Samemu avtorju je uspelo navesti le nekaj maloštevilnih primerov nekaterih proslav in podobnih formalnih dogodkov, v katerih daje videti elemente fašistične ideologije. Njegov glavna misel glede fašizma je *"l'impressione che si ha al termine della ricerca è quella di una terra per motivi non facilmente determinabili (che potrebbero essere la stanchezza, la voglia di rilassarsi dopo anni di lotta, il sentore che la propaganda fascista finiva con essere solo una sovrastruttura) ha il desiderio di non lasciarsi coinvolgere a livello culturale dai giochi propagandistici del regime. Considerando il rapporto tra cultura e politica, si nota che durante la lotta irredentista per la liberazione della Venezia Giulia erano vivi motivazioni e sentimenti più profondi e nobili di quelli che la macchina dell'acquisizione del consenso fascista metteva in gioco"* (Bitelli 1999, 131-132). S to tezo se ne moremo strinjati, kot tudi ne z njenim nadaljevanjem, v katerem pravi, da v času fašističnega dvajsetletja na Primorskem in v Istri ni bilo intelektualcev, ki bi svoja raziskovanja usmerili v povečevanje rimskosti, kot naj bi to želel režim. Edini argument, ki ga navede v podporo temu, so besede prof. Mirabella Robertija ob njenem osebnem pogovoru (*"Ci piaceva dire solo potere dire che l'Istria fosse Italiana"*; glej op. 113 na str. 132).

Za trenutek se ustavimo pri irredentizmu, ki je vsakor predstavljal najpomembnejšo ideološko komponento v italijanski kulturi na Primorskem in v Istri pred vključitvijo teh krajev v Italijo. To gibanje je v italijanskem zgodovinoписju nedvomno prikazano v svetli luči, saj je zelo aktivno sodelovalo pri oblikovanju italijanske narodne zavesti v Julijski krajini in njeni priključitvi Italiji. Toda druga dimenzija irredentizma, ki meče precejšnjo senco na to gibanje, sta bil rasizem in šovinizem do Slovencev in Hrvatov. G. Caprin, znani tržaškega zgodovinar in umetnostni zgodovinar Istre na prelomu stoletij, je v svoji knjigi *Alpi Giulie* (Trst 1895) zapisal, *"da je Slovane nemogoče civilizirati in da predstavljajo enega redkih primerov intelektualne sterilnosti ter žalostnega in odvrtnega moralnega uboštva"* (cit. po M. Kacin Wohinz 1997, 260). Teza o kulturni in civilizacijski inferiornosti Slovencev in Hrvatov je bila *"common place"* v velikem delu italijanskega zgodovinoписja v času irredentizma in med vojnami, kar tudi sam Bitelli pokaže na več mestih. Fašističnemu režimu ni bilo potrebno veliko napora, da je za svoje potrebe mobiliziral ekstremne ideje *"neodrešenih"*, in jih skušal materializirati z orodji državne represije in totalitarne sistema. Tudi ideja o raznarodovanju in asimilaciji Slovanov in Hrvatov ni bila fašistični izum. R. F. Timmeus, eden od glasnejših tržaških irredentistov, je že pred 1. svetovno vojno zapisal: *"V Istri je narodnostni boj neizbežnost, ki se ne more končati drugače kot z izginotjem ene od dveh nasprotnih ras. Če bomo imeli kdaj*

srečo, da bo v njej vladala italijanska domovina, se bomo hitro znebili slovenskih in hrvaških kmetavzarjev" (cit. po M. Kacin Wohinz 1997, 261). Naš namen na tem mestu ni analiza irredentizma, temveč smo želeli opozoriti na eno njegovih glavnih potez, ki so zaznamovale italijansko kulturno politiko tudi potem, ko je bila Julijska krajina priključena Italiji. Tovrstne ideje niso mogle izginiti z letom 1919, o čemer govorijo različni manifesti in programski teksti italijanskih kulturnih društev po prvi vojni (npr. proglasi Istrskega društva iz 1919 ali pa iz 1923, glej v Bitelli 1999, 61, 65); ravno nasprotno, s koncem avstrijske uprave, ko je prenehala *"zunanja"* nevarnost za italijanstvo Istre, se je fronta kulturnega in političnega boja obrnila proti notranjim *"tujcem"* še pred nastopom fašističnega režima. Slednjemu na tem prostoru pravzaprav ni bilo težko uveljaviti svoje ekspanzionistične in šovinistične politike, saj je že nekaj desetletij pred njim bila zelo prisotna in se je sklicevala na podobne historične pravice in argumente.

Dejstvo je, da sta Primorska in Istra od začetka od konca 18. stoletja spadali v celoti ali po delih pod osem držav in da njuno zgodovino zadnjih dveh stoletij zelo zaznamujejo mednacionalni konflikti, ki niso prizanesli nobeni od etničnih skupnosti, katere so prebivale in še prebivajo na tem prostoru. Ne nazadnje je podobna usoda kot Slovence in Hrvatov v času fašizma prizadela tudi velik del italijanske istrske in primorske populacije po drugi svetovni vojni. Žal pa je tej zgodovinski konjunkturi posvečeno izrazilo premalo pozornosti v Bitellijevi študiji. Razvoja arheologije in njene družbene vloge pa po našem mnenju ni mogoče razumeti brez natančnih referenc na te zgodovinske konjunktore in dogodke, ki so močno spreminjali etnično in kulturno podobo Primorske in Istre. Ena od najbolj očitnih aren mednacionalnega boja v vsem tem obdobju je bila prav *"preteklost"*, ki je bila neizčrpen vir za različne argumentacije *"historičnih pravic"*, superiornost ene etnije nad drugimi in legitimiranje različnih politik.

Po našem mnenju Bitelliju ni uspelo najti *"več"* fašizma, ker ga ni mogel najti s konceptnim aparatom, s katerim ga je skušal preučiti. Model prepoznavanja in analize fašizma, ki ga je poznal iz drugih študij v Italiji in ki ga je verjetno tudi sam apliciral v svoji študiji o spomenikih v Riminiju v času fašističnega režima, je model, ki je bil izdelan za *"notranjo"* Italijo. Vendar ga ni mogoče aplicirati na Primorsko in Istro, ker ne vključuje glavne komponente, ki je zaznamovala največjo zgodovino tega prostora - nacionalnih in kulturnih konfliktov. Zaradi tega sta v njegovi študiji nastala dva precej izolirana pola - na eni strani zgodovina arheoloških dejavnosti na lokalni oziroma regionalni ravni, na drugi strani pa zgodovina fašizma in njegove ideologije na veliko splošnejši, državni ravni, med katerima mu enostavno ni uspelo najti pravih zvez.

Obdobje italijanske liberalne uprave v prvih po-

vojnih letih in fašističnega režima od zgodnjih dvajsetih let naprej je bilo s stališča in iz izkušenj na tem ozemlju prebivajočih Slovencev in Hrvatov obdobje naraščajoče politične represije, katere končni cilj je bil raznaroditev oziroma popolna kulturna asimilacija "alohtonov" oziroma "aloglotov". Za doseg tega cilja je italijanski državni režim (liberalni in fašistični) že od začetka dvajsetih let uporabljal številne represivne mehanizme in sredstva, od zakonske prepovedi uporabe slovenskega in hrvaškega jezika v javnih šolah in drugih javnih ustanovah (1923-1928), prepovedi delovanja slovenskih in hrvaških kulturnih in prosvetnih organizacij (1927-1928), italijaniziranja krajevnih in osebnih imen, prepovedi uvoza knjig iz Jugoslavije, do načrtne likvidacije oziroma prevzema slovenskih in hrvaških finančnih zavodov in tudi vzpodbujanja izseljevanja iz pretežno slovenskega in hrvaškega zaledja. In ne nazadnje je državni režim precej blagohotno gledal tudi na najbolj nasilne akcije skvadrstov, ki so fizično uničevali kulturne in prosvetne dobrine Slovencev in Hrvatov (npr. slovenski Narodni dom v Trstu leta 1920). Po nasilnih oblikah odpora so segali tudi Slovenci in Hrvati (TIGR, Borba, Labinska republika itn...), kar je samo še povečevalo sovražne mednacionalne odnose.

Zato je Bitellijeva ugotovitev, da na Primorskem in v Istri ni bilo slovenskih oziroma hrvaških organizacij, ki bi razvijale svojo kulturno in zgodovinsko dediščino, brez referenc na tako represivne okoliščine zelo naivna in očitna posledica izoliranega opazovanja arheologije brez upoštevanja relevantnih družbenih in zgodovinskih okoliščin. Pa tudi to, da ni bilo slovenskih oziroma hrvaških kulturnih organizacij, ki bi se ukvarjale z zgodovinskim in arheološkim, ne drži v celoti. Cerkev je na podeželju, ki je bilo v glavnem poseljeno s Slovenci oziroma Hrvati, kljub vsej represiji še znala ohraniti določen manevrski prostor za ohranjanje slovenske in hrvaške kulturne dediščine, in prav med slovenski duhovniki poznamo nekaj primerov zanimanja za lokalno zgodovino in arheologijo; mnogi od njih so to počeli tudi zaradi ohranjanja slovenske kulture. Kot primer lahko navedemo Matijo Silo (1840-1925), župnika v Rodiku, Repentabru in v Tomaju, ki je med drugim objavljaj v slovenskem tisku v Trstu in Gorici. V Bitellijevem tekstu je popolnoma odsotna kakršna koli referenca tudi na delovanje Hrvaške matice, ki je še veliko bolj kot Slovenska poskušala ohranjati hrvaško kulturo v Istri in Hrvaškem Primorju. M. Župancič je v svojem komentarju omenil zbiranje glagoljaškega gradiva kot enega od načinov, kako so Hrvati skušali ohranjati svojo zgodovinsko in kulturno identiteto. Takih slovenskih in hrvaških primerov je bilo vsekakor precej več in jih na tem mestu ne bi naštevali. Vsekakor pa te dejavnosti niso mogle imeti velikega odmeva v takratnih publikacijah oziroma na razstavah, kajti v okoliščinah izrazite represije so jim je uspelo ohraniti le v pollegalnih in ilegalnih oblikah ali pa so bile

informacije o njih natisnjene le v takratni Jugoslaviji.

Enako ne vzdrži kritike tudi teza R. Bitellija, da takratna jugoslovanska stran ni "parirala" italijanski, še posebej pa ne njegova domneva, da je bil vzrok za "defenzivo" v velikih nacionalnih, verskih in kulturnih razlikah v Jugoslaviji. Po eni strani drži, kot pravi Bitelli, da v takratni Jugoslaviji ni bilo enotne arheološke oz. zgodovinske šole, vendar pa so zgodovinarji, etnografi, jezikoslovci in drugi strokovnjaki ter kulturniki na univerzah v Ljubljani in Zagrebu, v Slovenski oziroma Jugoslovanski akademiji znanosti in umetnosti in s Slovenski oziroma Hrvaški matici intenzivno razvijali slovensko in hrvaško zgodovinsko in druge nacionalne vede in kulturo, ki so obravnavale prostor Slovencev oziroma Hrvatov kot kulturno in narodno celoto. Na arheološkem področju so bili Hrvati precej dlje od Slovencev in so že od konca 19. stoletja razvijali arheologijo Hrvatov in imeli tudi Muzej hrvaških starin, ustanovljen v Kninu 1894, medtem ko se je slovenska arheologija Slovanov v pravem pomenu besede začela šele z W. Schmidom v letih tik pred prvo svetovno vojno, na Primorskem pa še mnogo kasneje, če ne upoštevamo avtohtonističnih teorij v kontekstu ilirskega gibanja oziroma nekaterih starejših teorij o venetskem, etruščanskem ali pa celo skandinavskem izvoru Slovencev.

V Bitellijevi študiji je močno zapostavljena analiza publicistične dejavnosti in strokovnega tiska. Omenjeni so le nekateri najbolj ilustrativni primeri in citati, vendar celotne podobe te dejavnosti ni moč rekonstruirati. Opomnili bi, da bi bilo poleg Salimbenijevega članka (1990) v predstavitvi publicistične dejavnosti vredno upoštevati tudi članka G. Cervanija (1952) in G. Cuscita (1993), v katerih sta avtorja obdelala izdajateljsko dejavnost dveh revij (*Archeografo Triestino* in *Atti e Memorie della Società Istriana di archeologia e storia patria*) na koncu prejšnjega stoletja oziroma do začetka druge svetovne vojne.

V naši kritiki smo želeli opozoriti predvsem na temeljni problem Bitellijeve študije - nerelevanten referenčni okvir in kontekst opazovanja in velike težave, ki izhajajo iz tega. Pri branju smo kar naprej zadevali ob ta problem, ki ga avtorju ni uspelo rešiti. Nedvomno se je lotil zelo zahtevne in tudi nevhvaležne teme in zato mu moramo vsekakor izreči pohvalo. Prav tako ne smemo pozabiti dejstva, da gre za prvo tovrstno študijo v zgodovini arheologije v treh deželah, kar še dodatno povečuje njeno zahtevnost. Toda žal moramo ugotoviti, da Bitelliju ni uspelo razviti primerne metodološkega pristopa in koherentnega koncepta, zato je zaradi pomanjkljivosti, na katere smo pokazali, študija dosti izgubila na kvaliteti in relevantnosti. Avtorju ne gre odreči poguma in dobre volje, vendar se je dela lotil s premalo priprave in poznavanja politične in kulturne zgodovine obravnavanega prostora. Velika škoda je, da ni upošteval vrste najnovejših razprav o politični in kulturni

zgodovini Istre, ki so nastale po osamosvojitvi Slovenije in Hrvaške, ko je bila tema mednacionalnih in međdržavnih odnosov ponovno aktualizirana na vseh treh straneh. Ne nazadnje je tudi pri založniku, ki je izdal Bitellijsko studijo, v zadnjih nekaj letih izšla serija zelo zanimivih razprav.

Na koncu še pripomba, naslovljena uredniku monografije. Poleg seznama italijanskih in slovensko/hrvaških krajevnih imen bi pričakovali tudi indeks osebnih in krajevnih imen.

VIRI IN LITERATURA

Cervani, G. (1952): L'apporto dell'"Archeografo triestino" agli studi storici giuliani della fine dell'Ottocento. Atti e memorie di Società istriana di archeologia e di storia patria NS 2, 156 ss.

Cuscito, G. (1993): Venezia e l'Istria nell'attività editoriale della Società istriana di archeologia e storia patria. Acta Histriae 1, Koper-Milje, 53-60.

Guidi, A. (1996): Nationalism without a nation: the Italian case. V: M. Díaz-Andreu and T. Champion (eds.): Nationalism and Archaeology in Europe. University College of London Press, 108-118.

Kacin Wohinz, M. (1996): Značilnosti in oblike protifašističnega odpora na Primorskem med dvema vojnama. Annales 8, 15-22.

Kacin Wohinz, M. (1997): Slovenci v Italiji. Enciklopedija Slovenije, Mladinska knjiga, 260-273.

Marušič, B.: Staroslovanske in neke zgodnesrednjeveške najdbe najdbe v Istri. Arheološki vestnik 6/1, 97-133.

Pleničar, B. (1977/78): Bibliografija Simona Rutarja. Goriški letnik 4/5, 139-183.

Salimbeni, F. (1989): Un vuoto da colmare. Per una storia della storiografia italiana dell'Istria. Un breve profilo. Il Territorio 25, 146-157.

Petar Strčić

U POVODU PUTOVANJA DR. HARALDA
WAITZBAUERA ŽELJEZNICOM U K. U. K. ADRIA-
PROVINCIJU (ISTRU)

DURCH ISTRIEN. MIT DER ISTRIANISCHEN
STAATSBahn IN DIE K. U. K. ADRIA-PROVINZ.
Salzburg, 1989.
KROZ ISTRU. ISTARSKOM ŽELJEZNICOM U K. U. K.
ADRIA-PROVINCIJU.
Pazin, 1998.

Istra, točnije rečeno - Istarski poluotok na sjevernomu dijelu Mediterana, svojom trokutastom osnovicom ukarjenjuje se u svoj dio južne Evrope, na Jadranskom

moru. Pored ostaloga, i zbog toga mnogi su etnosi i narodi, vlastodršci i vladari posizali za ovim pravilnim zemljopisnim trokutom, geopolitički i geostrateški veoma važnim; a da se i ne govori o prirodnome i drugom bogatstvu koje posjeduje ta Istra, danas njezin najveći dio u okviru Republike Hrvatske, manji na sjeveru u Republici Sloveniji i njezin dijelčić na sjeverozapadu u okviru Republike Italije. Predzadnji su za njom posegnuli Nijemci iz nacističkoga Velikonjemačkog Reicha i silom ju držali od 1943. do 1945., pa su te godine silom i otjerani od domaćih vojnika i onih vojnih jugoslavenskih jedinica u čijem su se sastavu nalazili brojni istarski borci. Zadnji ju je, pak, pokušao 90-ih godina također u našem vijeku zadržati dio jugoslavenskih i srpskih komunističkih vlasti SFR Jugoslavije, koja je bila u raspadanju, i koje su se uskoro pokazale kao velikosrpske. Međutim, u Hrvatskoj i Sloveniji šira javnost manje zna da su i prije osamostaljenja te dvije socijalističke republike u Istru stizali i znatizeljnici bez osvajačkih ili nekih drugih nasilnih želja i praktičnih nastojanja. Tako je, npr., anonimni španjolski znatiželjni redovnik u prvoj polovici XIV. st. posjetio i Poreč, za koji je ustvrdio da je slavenski, što bismo danas rekli - hrvatski; krenuo je i dalje, boravio u Senju moćnih Krčkih knezova i ovdje opisao njihov grb, prvi uopće tako zabilježen u jedne hrvatske feudalne obitelji. Je li se toga španjolskog redovnika može nazvati - turistom? U XVIII. st. Mletačka je Republika pri svojem kraju, po njezinu "zaručniku" i zaljevu Jadranu slobodno vršljaju strani brodovi; štoviše, devet godina prije nego li je siloviti Bonaparte - jednostavno - prekinuo tisućljetni život Republike, u Puli se iskrcalo dvadesetak Austrijanaca, obišlo (danas veoma znaменiti rimski) Amfiteatar, otišlo u Vodnjan. Sljedeće je, pak, stoljeće obilježeno velikim brojem dolaznika i posjetilaca Istre, ali i prolaznika - autora putopisa o njoj, poput veoma znamenitoga Burtona, Löwenthala, Stieglitza, Umlaufa itd. Ostavili su za sobom brojne opservacije o Istri, vjerodostojne i one manje pouzdane vrijednosti; autori su najčešće opterećeni zaista visokim civilizacijskim i kulturnim tekovinama sredina iz kojih su kretali na putovanja, u načelu osporavajući takve tekovine najvećem dijelu stanovništva Istre. Takvi u brojni bedekeri koji su se počeli pojavljivati s pojavom nove privredne grane - turizma. Doduše, u po nečem su ipak morali mijenjati stereotipe, jer je bogatun Scarpa iz Rijeke, tada gradica samo na desnoj obali utoka Rječine u Jadransko more, već god. 1844. podigao svoju vilu - danas bismo rekli: vikendicu - "Angiolinu" u zabitnome obalnom zaseoku Opatiji na istočnoj obali Istre i time udario temelje potonjoj jedinoj cislajtanijskoj hotelijersko-ugostiteljskoj velesili na Mediteranu. Gotovo istodobno isti Beč podiže i ratnu luku na vrhu istarskoga trokuta, u isto tako zabitnoj Puli; izvan osnovice trokuta, ali na samim ulazima na Istarski poluotok sa sjevera izrastaju Trst (od početka XVIII. st.) pa Rijeka (od druge polovine idućega